

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.189>

УДК 331.556.2:005.336.4](477):[94+330]

JEL: F 22, N 33, N 34

Курбет О.П., кандидат економічних наук
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4519-0552>
ResearcherID: I-9104-2018
e-mail: Kurbet@nas.gov.ua

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ НАРИС¹

У статті здійснено ретроспективний аналіз інтелектуальної міграції українського населення, її рушіїв та мотивів. Авторка виокремила переміщення українських інтелектуалів, які мали найбільш відчутний вплив на розвиток України. На різних історичних етапах такі міграції були зумовлені колоніальним становищем України у складі різних імперій, що спричиняло відтік інтелектуалів до метрополій в силу того, що імперські центри надавали більше можливостей. Починаючи з другої половини XVII ст., українські інтелектуали здійснювали подорожі до Московії для перекладів, викладання та навчання дітей мовам. На межі XVII – XVIII ст. українці, головно випускники та викладачі Києво-Могилянської академії, стали провідниками європейської культури та освіти у Московії. Одним із важливих чинників інтелектуальної міграції були політичні утиски українців. Найбільш критичними з точки зору інтелектуальних втрат визначено такі події: Мазепинська еміграція на початку XVIII ст., видання Емського указу у 1876 р., так званий Філософський пароплав 1921–22 рр., утвердження на українських землях більшовицько-радянської влади. Останнє аналізується крізь призму загальноприйнятого підходу до виокремлення хвиль масової міграції українського населення. Найбільший відтік інтелектуалів відбувався у межах другої (міжвоєнної) та третьої (після Другої світової війни) хвиль. Це стало одним із дестабілізуючих

чинників для економічного розвитку України та зменшення його інституційного потенціалу. Авторка робить висновок, що відтік інтелектуалів до метрополій та політична еміграція неодмінно призводили до міграції освічених та активних особистостей з етнічних українських земель. Втім, особливо у радянський період, еміграція дала можливість виживання, інтелектуального відтворення та свідомого виховання наступних поколінь. На завершення авторка висловлює застереження, що пропоновані результати не слід сприймати як заклик до обмеження мобільності інтелектуалів, адже це може зашкодити науковій системі в цілому. Натомість пропонує сприяти академічній мобільності як інструменту підвищення професійного рівня українських науковців та формувати конкурентоспроможне наукове середовище в Україні.

Ключові слова: міжнародна міграція, інтелектуальна міграція, мотиви міграції, вплив мізків, політична еміграція.

Kurbet O.

INTELLECTUAL MIGRATION FROM UKRAINE: A HISTORICAL AND ECONOMIC ESSAY

The article presents a retrospective analysis of the Ukrainian population intellectual migration, its factors and motives. The author singled out the displacement of Ukrainian intellectuals, who had the most significant influence on the Ukraine's development. In different periods, such migrations were caused by the colonial position of Ukraine as a part of different empires. This position caused the outflow of the intellectuals to the metropolises, because they provided more opportunities. Ukrainian intellectuals made trips to Muscovy to translate, to teach students and to teach children languages, beginning in the second half of the 16th century. At the turn of the 17th and 18th centuries, the Ukrainians – mostly alumni and teachers of the Kyiv-Mohyla Academy – became leaders of European culture and education in Muscovy. One of the important factors of intellectual migration was the political harassment of Ukrainians. The most crucial – in the meaning of intellectual losses – were following events: the emigration of Ivan Mazepa and his followers in the beginning of the 18th century; the publication of the Emsky decree in 1876; «The Philosophy Steamer» in 1921–22; and the establishment of Bolshevik-Soviet authority on the Ukrainian lands. The last one was analysed with the use of the conventional approach to the determination of the waves of massive migration of Ukrainian population. It was found that the largest outflow of intellectuals occurred within the second (interwar) and the third (after World War II) waves. This outflow became one of the factors

¹ Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР «Еволюція зовнішньоекономічних зв'язків України (друга половина XVII – початок XXI ст.)» (№ держреєстрації 0116U004418) та за сприяння стипендії Президента України для молодих вчених.

that destabilized Ukraine's economic development and reduced this country's institutional capacity. The author concludes that the outflow of intellectuals to the metropolises likewise the political emigration inevitably led to the exclusion of well-educated and active individuals from ethnic Ukrainian lands. However, emigration made it possible for intellectuals to survive, to reproduce intellectually and to educate the later generations, especially in the Soviet period. In conclusion, the author warned that the proposed results should not be seen as a call to restrict the mobility of intellectuals, as this could damage the scientific system as a whole. Instead, the author proposed to promote academic mobility as a tool to enhance the professional level of Ukrainian scientists and to create a competitive scientific environment in Ukraine.

Keywords: *international migration, intellectual migration, motives for migration, brain-drain, political emigration.*

Постановка проблеми. Міграція є одним із найважливіших явищ у історії становлення міжнародних економічних відносин, та й історія міграції стара як світ. Відомий дослідник Патрік Маннінг одну зі своїх фундаментальних праць «Migration in World History» починає з таких слів: «Історія світу містить в собі видатні оповіді про міграцію в кожній епосі» [1, с. 1]. Не є винятком й міграція інтелектуальна, коріння якої сягає часів давньогрецьких філософів. До прикладу, переїзд Аристотеля з Македонії до Греції, на думку дослідника Ануша Хошкіша, теж до певної міри можна вважати «відтоком мізків» [2].

Сьогодні інтелектуальна міграція є надзвичайно актуальною проблемою для більшості країн світу, з тією лише відмінністю, що одні країни виступають реципієнтами висококласних фахівців, інші – донорами (слід зауважити, що може мати місце явище «втрати мізків», коли інтелектуали не реалізують свій потенціал за кордоном). Особливо гостро та болюче це питання постає для країн, що мають досвід колоніального минулого, політичних репресій та примусових переселень, що неухильно спричиняли втрати національно свідомої та інтелектуальної еліти [див. напр.: 3; 4]. Разом зі зростаючим інтересом сучасних дослідників до чинників та мотивів міграції висококваліфікованих працівників та впливу умов [5–9] це ставить на порядок денний питання дослідження історико-економічного аспекту цієї проблеми.

Аналіз досліджень і публікацій. Інтелектуальна міграція стала об'єктом низки досліджень. Одну з перших наукових розвідок просвітницької діяльності та переселень українських інтелек-

туалів здійснив відомий історик української церкви та освіти в Україні, академік ВУАН Костянтин Харлампович (1870–1932) у праці «Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь» [10], за яку отримав ступінь доктора церковної історії, а також Карповську² та Уваровську³ премії. Виїзд високоосвічених українців до Московії аналізується тут крізь призму західного впливу на її розвиток у XVII–XVIII ст. Чи не найбільш ґрунтовні праці, присвячені дослідженню діяльності емігрантів-інтелектуалів, побачили світ саме на еміграції. У Празі 1942 р. вийшла друком «Українська еміграція» Симона Наріжного [11] – дослідження енциклопедичного характеру, що містить докладну інформацію та якісні документальні фотографії про найбільші еміграційні спільноти періоду між двома світовими війнами. Ймовірно праця С. Наріжного була настільною книжкою для органів радянської контррозвідки в 1944–1945 рр. [12]. Дослідник Михайло Марунчак свою двотомну працю «Біографічний довідник до історії українців Канади» присвятив «еліті української історії в кожному відношенні, еліті в праці, еліті в матеріальній пожертві, еліті в служінні, еліті в посвяті і відданості, еліті в провідництві» [13].

Дослідження сучасних українських дослідників присвячені передумовам інтелектуальної міграції українців до Росії у XVII ст. [14], міжнародній співпраці українських університетів у другій половині XIX – на початку XX ст. та академічній мобільності перспективних молодих науковців і викладачів цих університетів [15], еміграції та діяльності української інтелектуальної еліти міжвоєнного періоду [16–19], в тому числі внаслідок політичних репресій 1920-х років [20, 21] та ін. Проблему також аналізують у загальноісторичних працях [22–24], у контексті формування української діаспори різних країн світу [25] та передумов сучасних міграційних процесів [6].

² Премія ім. Г. Карпова – премія Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, заснована у 1890 р., надавалась за наукові роботи в галузі російської історії.

³ Премія ім. графа С. Уварова – премія Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, заснована у 1856 р., присуджувалася переважно за праці з російської історії для заохочення авторів до занять російською та слов'янською історією.

Метою цієї статті є ретроспективний аналіз інтелектуальної міграції українського населення, виявлення рушіїв та мотивів, які у різні часи скеровували українських інтелектуалів за кордон.

Виклад основного змісту дослідження. Міграційні процеси, пов'язані з територіальним переміщенням високоосвічених українців, що виїжджали на певний час або назавжди, мають тривалу історію. При цьому з часом змінювались як масштаби інтелектуальної міграції, так і її чинники й мотиви. У цій статті здійснено спробу ретроспективного аналізу інтелектуальної міграції українців внаслідок, по-перше, перекачування інтелекту до метрополій, по друге, політичних утисків, по-третє, як єдиноможливого способу врятуватися від більшовицько-радянського режиму.

Магнетизм імперського центру

На різних історичних етапах господарські та соціальні процеси в Україні були зумовлені її колоніальним становищем у складі різних імперій. Це спричиняло, зокрема, відтік інтелектуалів до метрополій в силу того, що імперські центри надавали більше можливостей.

Вільні і невільні подорожі українських інтелектуалів до Московії почалися з другої половини XVII ст. і започаткували їхню просвітницьку діяльність і культурні зв'язки Києва та Москви. Київських священнослужителів царські родини запрошували для перекладу книг з грецької на російську мову (зокрема для нового перекладу Біблії з грецької мови на слов'янську) та для навчання дітей грецькій мові. Так, у відповідь на царську грамоту від 14 травня 1649 р. до Москви було скеровано викладача риторики Феодосія Баєвського та молодших учителів Київської колеґії – Арсенія Сатановського та Єпіфанія Славинецького [10, с. 120–121]. Дослідники зазначають, що ще до їхнього приїзду багато київських ченців переселялися або по кілька місяців гостювали у Москві. К. Харлампович зазначав, що різноманітність літературних інтересів перших українських інтелектуалів у Москві та їхня увага до запитів московського суспільства й уряду заклали «початок нової епохи в історії північноросійського просвітництва» [10, с. 141]. Прогресивну роль київських ченців у «переході від давньоруської книжності до європейської вченості» в другій половині XVII ст. визнають і російські вчені [26]. Наукова та викладацька праця киян збагачувала тамтешню науку та направляла її на шлях європейського розвитку, тим самим підвищуючи інтерес

метрополії до подальшого залучення київських освітян для культурної діяльності до царської столиці.

Підписання «Березневих статей» у 1654 р. зміцнило політичні зв'язки між Україною та Московією та спричинило посилення міграційної активності світських та духовних освічених людей. Зросла кількість поїздок московців на навчання до київської колеґії, натомість киян відряджали вчитися і навчати до Москви, куди для розповсюдження та друку надсилали київські книги та рукописи. Найбільш активно політику залучення закордонних вчених та інтелектуалів почав втілювати Петро I на межі XVII–XVIII ст. Його реформи мали перетворити «азійську» Московію на «європейську» Росію [14, с. 178], а тому потребували прогресивних інтелектуалів з європейською освітою, які би забезпечили як сам процес реформування, так і втілення його результатів. Звідси і пошук та вербування вчених та освічених, чи то пак знаючих і корисних, людей за кордоном – особливо у європейських країнах та Україні, кількість переселенців з якої дослідники рахують тисячами [14, с. 178]. Цієї традиції вірно притримувались і наступні монархи царської Росії.

Особливий інтерес для влади, як потенційні агенти прогресивних змін на освітянських та державних посадах, представляли випускники та викладачі Києво-Могилянської академії. Така увага була зумовлена високою якістю здобутої ними освіти та західноєвропейським зразком навчання в Академії. Про високу оцінку київських вчених свідчить вже той факт, що проект першого для Росії вищого навчального закладу (Московської слов'яно-греко-латинської академії, 1701 р.) будувався за київським зразком [10, с. 399] (або ж, як пишуть сучасні російські дослідники, за західноєвропейським [26, с. 346]). Для цього з Києва було викликано вихованця Києво-Могилянської академії Стефана Яворського, а згодом і інших могилянців для налагодження навчального процесу [27, с. 160]. У 1716 р. на вимогу Петра I до Петербурга відправився ректор Академії Феофан Прокопович, який став одним з найближчих радників царя з питань освіти і церкви. Наталія Полонська-Василенко, зазначала, що, переглядаючи біографії видатних людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, що не вчилася в Академії, багато вихованців якої займали високі світські посади в Росії, були професорами російських університетів, перекладачами в різних установах (Г. Полетика), міністрами (П. Завадовський – міністр освіти, О. Безбородько – канцлер Ро-

сійської імперії, Д. Трощинський – міністр фінансів) та ін. За наведеними дослідницею даними з 1721 по 1750 рр. «не менше як 200 вихованців Академії займали видатні місця в Росії» [22, с. 215–216].

На межі XVII–XVIII ст. саме українці стали провідниками європейської культури та освіти у Московії. Сучасний історик Сергій Плохій зазначає, що вони «допомогли Петру I не лише «вестернізувати» Московію, а й перетворити її на Росію – модерну державу» [24, с. 177]. Більше того, в цей період культурне керівництво країною, яка стала на шлях європеїзації, майже не мало у своїх рядах великоросів [28, с. 633]. За даними В. Трощинського та А. Шевченка у 1721 р. українцями були 6 з 11 членів Синоду, у 1746 р. – 6 із 8, у 1751 р. – 9 з 10; серед 127 архієреїв, які в 1700–1762 рр. очолювали російські кафедри, було 70 українців [25, с. 238]. Фактично, за влучним висловом Л. Соколовської, Україна стала «своєрідним мостом між Москвою і Західною Європою, посередницею між двома культурами – європейською і московською» [29, с. 211].

Залученість українців до педагогічної діяльності у Російській імперії досягла свого апогею за царювання Єлизавети I (1741–1761) та пішла на спад із приходом на престол Катерини II (1762–1796). За царювання останньої виклики вчених з України стали рідкісним явищем, в тому числі й через те, що набув чинності указ 1754 р. «який мав зрівняти права великоросів та малоросів на заняття архієрейських кафедр та посад настоятелів у монастирях» [цит. за: 30, с. 106].

Поряд з цим відбувався процес втрати провідних позицій Києво-Могилянської академії. Усі спроби відкрити додаткові факультети та залучити провідних фахівців для викладання іноземних мов, тобто перетворити Академію на сучасний університет, зазнавали невдачі [27, с. 169], адже це суперечило політиці царського уряду, який не дозволяв заснування університетів за межами імперських центрів – Москви та Петербурга. Наука ж не стояла на місці, тому схоластичність програм та консерватизм богословського характеру навчання в Академії перестали задовольняти потреби суспільства, переорієнтовуючи потік студентів до Московського та західноєвропейських університетів. У сукупності це призвело до формування зворотного потоку ідей та впливів. Українців було витіснено за лаштунки усіх сфер культурного життя, особливо церковного та педагогічного, почався процес

зросійщення. Він був посилений тим, що, за словами К. Харламповича, служба українців на високих посадах, поблизу центральної влади, «у центрі великоросійського племені» часто «паралізувала в них мрії про політичну та церковну незалежність» України [10, с. 461], тому, повертаючись на батьківщину, вони самі ставали зняряддям зросійщення.

Відтак, перша половина XVIII ст. була періодом як найбільшого впливу українців на формування європейського стилю життя Московії, так і періодом зведення нанівець цього впливу. Акцентуючи на значній ролі української інтелектуальної еліти у розвитку російської науки та культури, англійський історик Девід Сондерс зазначав, що в середині XVIII ст. «українці були більш освіченими, ніж росіяни, натомість вже у XIX ст. росіяни почали засновувати в Україні університети» [31, с. 253]. Так, у 1804 р. було засновано Імператорський Харківський університет, у 1834 р. – Імператорський університет Святого Володимира (у Києві), у 1865 р. – Імператорський Новоросійський університет (в Одесі).

Процес інтеграції українських земель до складу Російської імперії лише посилив привабливість метрополії для інтелектуалів. Наближеність до столиці імперії часто давала більше можливостей для реалізації наукового потенціалу вчених. Яскравим прикладом для підтвердження цього є біографія відомого українського вченого-економіста, засновника теорії потреб та гуманістичної традиції в українській економічній думці Івана Вернадського (1821–1884). Вчений народився, здобував освіту та розпочинав свою наукову кар'єру у Києві, ідентифікував себе як українця, спілкувався українською мовою з друзями, мав контакти з Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, Григорієм Квіткою-Основ'яненком, Михайлом Максимовичем та Миколою Костомаровим. При цьому, вісімнадцять років свого життя та активної наукової діяльності він прожив у Москві та Петербурзі [32, с. 62–64].

У наступній інкарнації Російської імперії традиція тяжіння інтелектуальних кадрів до вже радянської столиці продовжилась. Цьому, зокрема, сприяло розміщення найавторитетніших наукових установ та закладів вищої освіти на території Росії, куди спрямовувала свій шлях здібна молодь [9, с. 16].

Політичні тригери інтелектуальної міграції

Іншим важливим чинником інтелектуальної міграції були політичні утиски, що проявлялись у обмеженні прав і свобод, в тому числі за мовною та етнічною ознаками. Сучасні дослідники справедливо зазначають, що впродовж кількох століть міграційні настрої українців значно посилювались саме внаслідок дискримінації української культури, традицій, мови, переслідувань, загрози неминучої розправи за найменші прояви національної самосвідомості, відстоювання права українського народу самому визначати свою долю [25, с. 29].

Слід зауважити, що загальноприйнятий підхід до виокремлення хвиль масової міграції українського населення не включає важливих моментів стосовно інтелектуальних міграцій, чисельність яких не дозволяє характеризувати їх як окремі хвилі. Тому пропонується розширити і поглибити це питання шляхом виокремлення основних тригерів політичної еміграції, тобто історичних подій, які стали найбільш критичними і спровокували втрату інтелектуального потенціалу України.

Перша політична еміграція [23, с. 151; 25, с. 176; 33, с. 11] спіткала українців на початку XVII ст., коли було здійснено спробу виходу українських земель з-під впливу російської імперської влади. В історію цей вихід на еміграцію, що став результатом поразки Карла XII та гетьмана Івана Мазепи у Полтавській битві 1709 р., увійшов під назвою «*Мазепинська еміграція*». Вона сформувала українські поселення на Дунаї, Банаті, Кубані й Доні та Слобідській Україні. Еміграція, що не мала ознак масовості (принаймні попервах) вирізнялася якісними незворотними втратами інтелектуальної еліти, здатної до боротьби за українську державність навіть за кордоном. Кількісно міграційні втрати цього часу Орест Субтельний оцінив у понад 4,5 тис. чол. [23, с. 151]. Серед них були Іван Мазепа та генеральний писар і випускник Києво-Могилянської академії Пилип Орлик, а також старшинські родини, городові та запорозькі козаки. Уряди Мазепи, а згодом і Орлика, проголошували себе єдиними легітимними представниками Гетьманщини, вступали у дипломатичні відносини з іншими державами та ухвалювали нормативно-правові акти.

Емський указ. У 1876 р. видання горезвісного Емського указу, названого сучасним українським істориком Олександром Рентом «найжорстокішою із заборон XIX ст.» [34, с. 158], ознаме-

нувало новий етап у стосунках російської імперської влади з українською науковою та національно свідомою елітою. Тут слід наголосити на тому, що українська писемність перебувала у «надзвичайному стані», адже жодна інша мова у імперії не зазнавала таких утисків [35, с. XIV]. Один із параграфів указу приписував попечителям Харківського, Київського та Одеського округів серйозну увагу звернути на особистий склад викладачів та надати інформацію про їхню благонадійність стосовно українофільських тенденцій. Наступний крок передбачав переведення виявлених «неблагонадійних або сумнівних» викладачів до великоросійських губерній та заміщення їхніх посад великоросами [36, с. 382]. Заключним параграфом указу вимагалось негайно вислати Михайла Драгоманова (у той час перебував на еміграції в Угорщині з 1875 р.) та Павла Чубинського «як невинуватих та небезпечних агітаторів у краї» із заборonoю в'їзду до південних губерній та столиці [36, с. 383]. Результатом таких заходів стали, по-перше, звільнення з університетів та еміграція до країн Західної Європи вже названих вчених, а також Миколи Зібера, Федора Вовка, Антіна Ляхоцького й ін. По-друге, розвиток української еміграції – заснування М. Драгомановим у Женеві культурно-наукового, а згодом громадсько-політичного гуртка, а також першого закордонного українського журналу «Громада»; перенесення центру українофільства до Галичини, що супроводжувалося заснування громадських журналів і унеможливило поширення проросійських поглядів на західноукраїнських теренах.

«*Філософський пароплав*». У 1920-х роках більшовицьке партійне керівництво у прагненні сформувати нову «зручну» наукову еліту вирішило покінчити з так званою старорежимною професурою, тобто відомими вченими, медиками, літераторами, які «успадкували цінності іншої цивілізації» [37, с. 325]. Це, зокрема, відбувалося шляхом висилки за кордон представників інтелектуальної еліти України, Грузії та Росії у 1922–1923 рр. В історію ця висилка увійшла під назвою «*Філософський пароплав*». Про неї один із більшовицьких радикальних лідерів Лев Троцький висловився так: «Ми цих людей вислали тому, що розстріляти їх не було приводу, а терпіти було неможливо» [цит. за: 38, с. 207]⁴. Загалом виселенню підлягало 217 професорів та викладачів вже колишньої Російської імперії. 3 серпня 1922 р. було підготовлено український список із 77 вчених Києва, Харкова,

⁴ Автор зазначає, що точність цієї цитати не доведена.

Одеси, Катеринослава та Кам'янця-Подільського, в тому числі 47 – працівників вищої школи [20, с. 124–125]. Причиною виселення була навіть не проукраїнська позиція вчених, а прихильність до опозиційних політичних партій, що у перекладі на офіційну більшовицьку термінологію звучало як «противник радянської влади» (в оригіналі «противник соввласти») [39, с. 17]. Партійне керівництво всляко замовчувало імена цих вчених, наголошуючи на тому, що серед них не було визначних постатей, які можуть становити втрату для науки.

Список українських діячів містив керівників вищих закладів освіти, зокрема: ректора Харківського технологічного інституту, трьох проректорів Київської медичної академії та ректора Київського інституту народної освіти; а також лікарів та інженерів [39, с. 16–17]. Однак, список неодноразово переглядався. Звільнення частини професорсько-викладацького складу із займаних посад, зокрема 76 професорів з колишнього Новоросійського університету [21, с. 25], автоматично викреслило їх з цього списку. Аргументом для невключення став похилий вік кандидатів на висилку [39, с. 18], проявилися також побоювання щодо можливості нанесення більшої шкоди радянській владі окремими особами на еміграції, ніж у межах СРСР [20, с. 125]. Важливим є той факт, що на еміграції вигнанців радо зустрічали та навіть надавали кафедри, зокрема у Празькому університеті. Це зіграло вирішальну роль у прийнятті рішення 11 січня 1923 р. про заміну вигнання за кордон депортацією у віддалені губернії РСФРР. Тож, більшовицьке «небажання укріплювати за рахунок емігрантів український націоналістичний рух» [40] фактично призвело до депортації більшості українських вчених, а деякі з них мусили самостійно переїздити до інших міст України. Дослідниця Тетяна Плазова про долю мігрантів-інтелектуалів цього періоду писала: «Дехто з них повернувся на батьківщину, але сталінська машина терору згодом поквиталася за їхні національно-свідомі ідеї, дехто переїхав за океан, шукаючи більшого щастя для себе, але більшість все ж таки залишилась поблизу України, з надією повалити нав'язаний більшовицький режим. Ці люди згодом долучилися до боротьби за незалежність України у роки Другої світової війни» [19, с. 121]. Загалом же, інтелектуали, які не змогли виїхати з СРСР, у 1930-х роках (так зване десятиліття великого терору) неминуче стали жертвами масових репресій.

Вищенаведене лише підтверджує, що явище політичної міграції тісно переплітається з територіальними переміщеннями високоосвічених українців. Втім, як справедливо зауважить прискіпливий читач, поза увагою залишились два найбільш відчутні тригери першої половини ХХ ст. – укорінення та розширення ареалу впливу більшовицько-радянського режиму, що супроводжували завершення двох світових воєн. Значимість та безпрецедентна масовість інтелектуальних втрат, яких зазнала Україна внаслідок післявоєнних міграційних процесів, пояснює, чому дві, по суті політичні, хвилі масової міграції українців виносяться у окремий блок.

Втеча від режиму

У межах загальноприйнятого підходу в історії України виокремлюють чотири хвилі масової міграції: 1) початок 1870-х років – до Першої світової війни; 2) міжвоєнний період 1917–1939 рр.; 3) роки Другої світової війни – повоєнний період; 4) середина 1990-х років – сьогодення. Історико-економічний характер цієї праці зумовлює перенесення фокусу уваги на дослідження інтелектуальної міграції у складі перших трьох хвиль, оминаючи сучасний етап.

Перша хвиля масової міграції була спричинена малоземеллям та відсутністю роботи. У пошуках заробітку та кращої долі українці прямували до США, Канади, Бразилії та інших країн. За даними С. Качараби та М. Рожика, зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1903 та 1905 рр. до США емігрувало 6 та 7 осіб із вищою освітою відповідно [41, с. 56]. Тобто цю хвилю сформували переважно некваліфіковані робітники. Абсолютно відмінну ситуацію спостерігаємо стосовно двох наступних хвиль, адже обидві мали політичний характер. Повоєнний переділ світу, в обох випадках, утверджував на українських землях тоталітарну владу, яка не бажала миритися із проявами вільнодумства, а тим паче державницькими настроями на успадкованих від Російської імперії колоніальних територіях.

У 1920–30-х роках ядро *другої хвилі масової еміграції українського населення* склали політичні біженці. В цей час територію українських земель залишили десятки тисяч найактивніших учасників подій Української революції 1917–1920 рр.: керівні діячі, урядовці і чиновники Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії УНР і ЗУНР; військові українських армій; робітники та

селяни, які активно підтримували ідею визволення України; представники наукової і культурної інтелігенції. Дослідники стверджують, що жоден попередній етап політичної еміграції не міг зрівнятися із виходом українського населення за кордон в результаті поразки національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. за наслідками, чисельним та якісним складом [17, с. 4; 19, с. 118]. Кількісно ці втрати Олена Малиновська оцінила у майже 100 тис. осіб [6, с. 333]. Україна втратила державотворчу еліту та її потенціал, оскільки це була «в повному значенні слова політична еміграція військових і цивільних осіб, що були причетні до державного будівництва» [42, с. 572].

Міграційні потоки цього періоду спрямовувались переважно на Захід. Найбільшими осередками розселення емігрантів стали міста Австрії, Німеччини, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії, згодом Бельгії та Франції [43]. Специфіка міжвоєнної політичної еміграції полягає у тому, що були також міграції в межах етнічних українських територій, які у певний історичний момент входили до складу різних держав, наприклад, еміграція з радянської частини України до Закарпаття, що перебувало у складі Чехословаччини (1920–1939 рр.). Так сформувалось дві еміграції – західноукраїнська з Буковини, Галичини та Закарпаття, і Наддніпрянська з Центральної та Східної України.

Спільною рисою для українських емігрантів було сприйняття свого становища як тимчасового. Однак, доволі швидко прийшло усвідомлення хибності цієї думки. Зокрема представник української громади в Румунії професор Костянтин Мацієвич писав: «Ми мусимо відмовитися від нерозважливої думки про те, що ми лише короткочасово перебуваємо на еміграції... Еміграція є явищем довготривалим. Усвідомивши це, ми повинні свою роботу розраховувати на роки» [цит. за: 17, с. 18]. Емігранти змушені були діяти відповідно до наявних обставин, що стало потужним стимулом до зміни вектора їхньої діяльності, а саме: орієнтації у своїх діях на тривалий і невизначений період часу; створення культурно-просвітницьких та громадсько-політичних осередків з метою підвищення рівня політичної свідомості, розвитку української культури та збереження національної ідентичності.

Політичний діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, який емігрував із Західної України у 1944 р., Степан Баран високо оцінював культурну діяльність української еміграції міжвоєнного періоду і вважав, що її потрібно розглядати у двох

аспектах: «з одного боку, як працю для задоволення місцевих потреб окремих скупчень емігрантів, з другого боку – як справу загальноукраїнського значення» [42, с. 575]. Він зауважував, що заснування освітніх організацій (університетів, шкіл та ін.) українськими емігрантами мало на меті плекання української культури і збереження, головно молоді, від денаціоналізації. Так було засновано Український вільний університет у Мюнхені, Український науковий інститут у Берліні, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі, Український науковий інститут у Варшаві, Українську господарську академію у Подєбрадах. Зусиллями емігрантів, наприклад, Прага (куди переїздили вже згадані пасажери «Філософського пароплаву») стала найважливішим культурним осередком українського життя за межами УРСР.

У 1940–50-х роках, в межах *третьої хвилі масової еміграції українського населення*, зростання кількості політичних емігрантів відбулося за рахунок учасників національно-визвольного руху – колишніх воїнів УНА (сформоване наприкінці Другої світової війни у складі військ Німеччини українське збройне формування) та ветеранів української дивізії «Галичина», яким вдалося втекти від радянських спецслужб. Лише до США та Канади виїхали сотні тисяч українців, у тому числі науковці та інтелігенція. Як і в попередній період, «на еміграції опинилася поважна частина провідної української культурної верстви» [44, с. 599]. Зауважимо, що цю хвилю дослідники кваліфікують саме як політичну, а канадський уряд вважав українських іммігрантів цього періоду політичними біженцями. Особливу групу політичних емігрантів склали особи, яким вдалось уникнути репатріації, так звані «невозвращенцы» (рос.) [43, с. 36]. Історії відомі непоодинокі випадки коли полонені, в тому числі українці, після повернення до СРСР із Німеччини та Австрії, отримували «щасливий квиток» до радянських концтаборів. За даними М. Марунчака, у повоєнний період до Сибіру потрапили всі полонені УПА та УНА як політичні діячі та «запідозрені», близько 6 тис. репатріантів з Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, які долучилися до примусово та насильно репатрійованих із західноєвропейських країн [33, с. 13].

Головним наслідком двох політичних хвиль масової міграції українців стало критичне зменшення інтелектуального та людського капіталу України. Цілком імовірно, що це стало одним із дестабілізуючих чинників для економічного розвитку України та

зменшення його інституційного потенціалу. Адже саме побудова незалежної Української держави і побороення більшовицької влади, на думку сучасних дослідників, стали цементуючою ідеєю, зокрема, міжвоєнної політичної еміграції [45, с. 74]. В той же час, саме еміграція забезпечила принаймні фізичне збереження носіїв інтелектуального капіталу, що у такий спосіб був акумульований у країнах Західної та Центральної Європи й Америки.

Висновки. Ретроспективний аналіз більш як трьохсотлітньої історії інтелектуальної міграції з України засвідчує складність та багатогранність цього явища, що відбувалося під впливом різних чинників. З одного боку, як і багато господарських та соціальних процесів, інтелектуальна міграція на різних історичних етапах була зумовлена бездержавним статусом України. Це спричинило відтік інтелектуалів з України як за вимогою імперських центрів, так і у пошуках кращих можливостей реалізації своїх здібностей. Слід розуміти, що в умовах включеності українських земель до складу імперій така міграція вважалася внутрішньою, а не міжнародною і, тим паче, не сприймалася як відтік інтелекту. Втім, важливим наслідком царської політики «викачування мізків» з України стала втрата інтелектуального потенціалу та відтік української інтелектуальної еліти до Москви та Санкт-Петербурга. З іншого боку, міграція інтелектуалів була спричинена політичними мотивами, і найбільших масштабів набирала в роки революційних та воєнних потрясінь. Піднесення національного духу, наростання проукраїнських настроїв, поширення української культури, прагнення українців вибороти право на свою самобутність та національну ідентичність в умовах відсутності власної державності неодмінно призводили до різноманітних утисків та спричиняли політичну еміграцію.

Таким чином, імперська політика (мається на увазі політика Російської імперії та СРСР) стосовно підлеглих територій формувала дві протилежні сили – доцентрову, яка притягувала інтелектуалів до метрополій, і відцентрову, яка виштовхувала їх за межі імперії і батьківщини. Втім, обидві ці сили спрацьовували на один результат. Як залучення інтелектуалів до розбудови імперської науки та держави, так і заборона всього українського неодмінно призводили до міграції освічених та активних особистостей, справжніх рушіїв прогресу з етнічних українських земель.

Проте, чи справедливо вважати еміграцію української наукової, політичної та мистецької еліти трагедією українського наро-

ду? Адже була ще й третя сила – нищівна, яка згадана у цій статті лише побіжно і заслуговує окремого дослідження. Ця сила, на відміну від двох названих вище, або відправляла інтелектуалів у заслання на задвірки імперії, або фізично знищувала репресіями та депортаціями. Сандармох, Соловки, підвали НКВД – це справжня трагедія. Це історія морального та фізичного викорінення цвіту української нації без можливості відтворення та передачі вікового досвіду. Можна нескінченно довго продумувати альтернативну історію і уявляти «що було б, якби», проте справу завжди доводиться мати із реальними фактами і подіями. А реальність така, що еміграція стала рятівним колом для багатьох світлих голів і дала можливість, як мінімум – виживання, як максимум – інтелектуального розвитку, самореалізації та свідомого виховання наступних поколінь. Еміграція стала тим пристанищем, де можна було «боротися за краще завтра народу» [33, с. 229].

У цьому контексті одне із завдань правлячих еліт вбачається у недопущенні в Україні створення умов, за яких інтелектуали мусили би шукати шляхів до успіху, а тим більше рятувати свої життя, за кордоном. Не варто й обмежувати мобільність інтелектуалів, адже жорстка орієнтація на утримання вітчизняних висококваліфікованих фахівців у країні походження, як і відповідна теоретична модель дослідження відтоку мізків з країн, що розвиваються до розвинених країн [46, с. 22–23], має ряд серйозних недоліків. Її застосування, до прикладу, у науковій сфері загрожує обмеженням циркуляції ідей, а це може зашкодити науковій системі в цілому, розвиток якої залежить від міжнародної співпраці. У сучасному глобалізованому світі висококваліфікований інтелектуал – це мобільний інтелектуал, який постійно розвивається. Тому дебіурократизація процесу академічної мобільності – закордонних відряджень, проведення наукових досліджень, міжнародних програм обміну, стажувань та ін. є важливими інструментами для виходу науковців України на світовий рівень. Водночас сприяння академічній мобільності як засобу підвищення професійного рівня українських науковців має відбуватися на засадах повернення у країну походження. Разом із формуванням конкурентоспроможного наукового середовища на вітчизняних теренах це дозволить не лише зберегти, а й примножити інтелектуальну міць країни. Історико-економічне дослідження міграційних процесів можуть бути корисним як для подальшого вивчення

джерел та ознак формування найбільших осередків українства за кордоном, так і для формування міграційної політики України.

Зі стародавніх часів міграція не втратила свого значення і надалі залишається одним із центральних світоформуючих чинників. У сучасних реаліях становлення інформаційної економіки найбільш відчутну роль відіграє міграція інтелектуальна, тому питання збереження інтелектуального потенціалу країни стає ключовим у визначенні її місця в майбутньому. Від грамотної продуманої державної політики багато в чому залежить – буде це місце у верхньому ярусі, в партері, а чи головна роль на сцені.

1. Manning P. Migration in World History. London, New York: Routledge, 2013. IX, 220 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203100707>.
2. Khoshkish A. Intellectual Migration: A Sociological Approach to «Brain Drain». *Cahiers d'Histoire Mondiale. Journal of World History. Cuadernos de Historia Mundial*. 1966. Vol. 10. No. 1. P. 178–197.
3. Forced Migration and Scientific Change: Emigré German-Speaking Scientists and Scholars after 1933 / edited by M. Ash, A. Söllner. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 301 p. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139052542>.
4. Fitzgerald P., Lambkin B. Migration in Irish history 1607–2007. London: Palgrave Macmillan, 2008. 400 p. doi: <https://doi.org/10.1057/9780230581920>.
5. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2018. 396 с. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf.
6. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
7. Майданік І.П. Сучасні риси висококваліфікованої міграції в Україні та світі: основні тенденції та структура. *Україна: аспекти праці*. 2018. № 2. С. 43–49.
8. Levchuk K.O. Intellectual migration: problems and ways of solution. *Приазовський економічний вісник*. 2019. № 1(12). С. 158–161.
9. Вавилова І.Б., Ісакова Н.Б., Олійник М.В., Саєнко Ю.А., Троян В.М. Інтелектуальна еміграція українських вчених на початку XXI століття. *Наука та інновації*. 2016. № 12(6). С. 15–36.
10. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на Великокорусскую церковную жизнь. Казань: М.А. Голубев, 1914. XXIV, 878, [23], LXVI с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/pdfjs/web/viewer.html?file=E_LIB/PDF/ukr0001620.pdf#page=972&zoom=160,-9,584.

11. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: 1942. 373, ССXXXII с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2648/file.pdf>
12. Мушинка М. Симон Наріжний – літописець української еміграції міжвоєнного періоду. *Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали, зібрані до частини II-ої / за ред. О. Федорук*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 253–260.
13. Марунчак М.Г. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1986. 744 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002046>.
14. Присяжнюк Ю.П. Історичні передумови інтелектуальної еміграції українців до Росії у XVIII ст. *Гуржівські історичні читання*. 2013. № 6. С. 178–180.
15. Іваненко О. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 375 с.
16. Портнов А. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.
17. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / за ред. В.Б. Євтух. Київ: Інтел, 1994. 260 с.
18. Тетеріна-Блохин Д. Історія української політичної еміграції в славних іменах. Т. II. Полтава-Мюнхен: Шевченко Р.В., 2011. 414 с.
19. Плазова Т. Українська політична еміграція у першій половині 20-х років XX ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. № 20. С. 118–121. URL: http://vlp.com.ua/files/24_50.pdf.
20. Литвин Н. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 3. С. 119–126.
21. Шарпатов В.Г. Перша хвиля політичних репресій української інтелігенції (1921–1923). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2011. № 8. С. 21–30.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ: Либідь, 1995. 606 с.
23. Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1992. 512 с.

24. Плохий С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 496 с.
25. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Київ: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. 352 с.
26. Киселева М.С. Интеллектуальный выбор России второй половины XVII – начала XVIII века: от древнерусской книжности к европейской учености. Москва: Прогресс-Традиция, 2011. 471 с.
27. Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 184 с.
28. Зеньковський С.А. Русское старообрядчество: в 2 т. / под ред. В.В. Нехотина. Москва: Институт ДИ-ДИК, Квадрига, 2009. 688 с.
29. Соколовська Л.А. Європейські впливи на українську освіту у XVIII столітті: колегіуми України. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. № 19. С. 210–216.
30. Медовкіна Л.Ю. К.В. Харлампович та його дослідження малоросійського впливу на великоруське церковне життя. *Наукові праці. Історія*. 2010. Вип. 129, Т. 116. С. 104–109.
31. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. Edmonton: Canadian inst. of Ukrainian studies: University of Alberta, 1985. 415 p.
32. Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 58–77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058>.
33. Марунчак М.Г. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук в Канаді, 1974. 248 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/2003-marunchak-m-ukrayintsi-v-sssr-poza-mezhami-ursr/>
34. Реєнт О. 140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 157–164.
35. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів* / за ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. VII–XXXVII.
36. Савченко Ф.Я. Заборона Українства 1876 р. Харків, Київ: Державне видавництво України, 1930. XIV, 415 с.
37. Марочко В. Виселення «антирадянської інтелігенції». *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*: колективна монографія. Т. 2 / за ред. С. Кульчицького. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 321–330.

38. Осоргин М.А. Как нас уехали. История России. 1917–1940: хрестоматия / под ред. А.И. Борозняк. Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1994. С. 205–208.
39. Левченко В. «Активный противник соввласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1(38). С. 7–24.
40. Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. *Отечественные архивы*. 2003. № 1. С. 65–96.
41. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів, 1995. 121, [2] с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000626
42. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. С. 572–579.
43. Ясь О.В. Еміграція українського населення. *Енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2005. С. 33–37.
44. Кубійович В. Українська еміграція після 1945 р. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. С. 597–601.
45. Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор суспільних змін на території Західної Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2018. Вип. 27. С. 68–74. doi: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2018-27-68-74>.
46. Ansah E.E. Theorizing the Brain Drain. *African Issues*. 2002. Vol. 30, No. 1. P. 21–24. doi: <https://doi.org/10.2307/1167085>.

References

1. Manning, P. (2013). *Migration in World History* (2nd ed.). London, New York: Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203100707>
2. Khoshkish, A. (1966). Intellectual Migration: A Sociological Approach to "Brain Drain". *Cahiers d'Histoire Mondiale. Journal of World History. Cuadernos de Historia Mundial*, 10(1), 178-197.
3. Ash, M., Söllner, A. (Eds.). (1996). *Forced Migration and Scientific Change: Emigré German-Speaking Scientists and Scholars after 1933*. Cambridge: Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139052542>

4. Fitzgerald, P., & Lambkin, B. (2008). *Migration in Irish history 1607-2007*. London: Palgrave Macmillan. doi: https://doi.org/10.1057/9780230581920_5
5. Ukrainian society: the migration dimension. (2018). Kyiv: Instytut demografii ta sotsialnyh doslidzhen im M.V. Ptuhy NAN Ukrainy. Retrieved from https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf [in Ukrainian].
6. Malynovska, O.A. (2018). *Migration Policy: Global Context and Ukrainian Realitie*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
7. Maidanik, I.P. (2018). Current features of highly skilled migration in Ukraine and in the world: major trends and structure. *Ukraina: aspekty pratsi – Ukraine: aspects of labor*, 2, 43-49 [in Ukrainian].
8. Levchuk, K.O. (2019). Intellectual migration: problems and ways of solution. *Pryazovs'kyj ekonomichnyj visnyk – Priazovsky economic bulletin*, 1(12), 158-161 [in English].
9. Vavylova, I.B., Isakova, N.B., Oliynyk, M.V., Sayenko, Yu.I., Troyan, V.M. (2016). Intellectual emigration of Ukrainian researchers at the beginning of the 21st century. *Nauka innov. – Sci. innov.*, 12(6), 15-36. doi: <https://doi.org/10.15407/scine12.06.014> [in Ukrainian].
10. Kharlampovich, K.W. (1914). *Little Russian influence on Great Russian church life*. Kazan: M.A. Golubev. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/pdfjs/web/viewer.html?file=/E_LIB/PDF/ukr0001620.pdf#page=972&zoom=160,-9,584 [in Russian].
11. Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between the two World Wars*. Praha. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2648/file.pdf> [in Ukrainian].
12. Mushynka, M. (1999). Symon Narizhnyi – a chronicler of Ukrainian emigration of the interwar period. In O. Fedoruk (Ed.). *Narizhnyi S. Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration in 1919-1939. Materials Collected in Part II* (pp. 253-260). Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
13. Marunchak, M.H. (1986). *Biographical dictionary to the history of Ukrainian Canadians*. Winnipeg: Ukrainian Academy of Arts & Sciences in Canada. Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002046> [in Ukrainian].
14. Prysiazhniuk, Yu.P. (2013). The historical backgrounds of the Ukrainians intellectual emigration to Russia in the 18th century. *Hurzhiivski istorichni chytannia – Hurzhii Historical Readings*, 6, 178-180 [in Ukrainian].
15. Ivanenko, O.A. (2013). *Universities of Ukraine in International Scientific Ties of the Russian Empire (the 2nd half of the 19th – early*

- 20th Centuries). Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
16. Portnov, A. (2008). *Scholarship in Exile: The Scholarly and Educational Activity of the Ukrainian Emigration in interwar Poland (1919-1939)*. Kharkiv: HIFT [in Ukrainian].
17. Troshchynskiy, V.P. (1994). *Interwar Ukrainian emigration in Europe as a historical and socio-political phenomenon* (V.B. Yevtukh, ed.). Kyiv: Intel [in Ukrainian].
18. Teterina-Blokhyn, D. (2011). *History of Ukrainian political emigration in glorious names, (Vol. 2.)*. Poltava–Munich: Shevchenko R.V. [in Ukrainian].
19. Plazova, T. (2008). Ukrainian political emigration in the first half of the 20th years XX century. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian National Idea: Realities and Perspectives on Development*, 20, 118-121. Retrieved from http://vlp.com.ua/files/24_50.pdf [in Ukrainian].
20. Lytvyn, N. (2010). The 1922 professor's expulsion as an ideological factor of the fight against the Ukrainian intelligentsia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu – Bulletin of the Kiev National University of Trade and Economics*, 3, 119-126 [in Ukrainian].
21. Sharpatyi, V.H. (2011). The first wave of political repression of the Ukrainian intelligentsia (1921-1923). *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni nauky – Scientific Journal of N.P. Drahomanov NPU. Series 6: Historical Sciences*, 8, 21-30 [in Ukrainian].
22. Polonska-Vasylenko, N. (1995). *History of Ukraine. From the middle of the seventeenth century to 1923. (Vol. 2., 3rd ed.)*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
23. Subtelny, O. (1992). *Ukraine: A History*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
24. Ploky, S. (2018). *The Gates of Europe* (2nd ed.). Kharkiv: Knyzhkovyi Klub 'Klub Simeinoho Dozvillia' [in Ukrainian].
25. Troshchynskiy, V.P., Shevchenko, A.A. (1999). *Ukrainians in the world*. Kyiv: Vydavnychiy dim 'Alternatyva' [in Ukrainian].
26. Kiseleva, M.S. (2011). *Russia's intellectual choice of late 17th – early 18th centuries: From the old Russian knizhnost to the European scholarship*. Moscow: Progress-Tradition [in Russian].
27. Khyzhniak, Z.I., Mankivskiy, V.K. (2003). *History of Kyiv-Mohyla Academy*. Kyiv: Vyd. dim 'KM Akademiia' [in Ukrainian].
28. Zenkovskiy, S.A. (2009). *Russian Old Believers* (V.V. Nekhotin, Ed.). Moscow: DI-DIK Institute, Quadriga [in Russian].

29. Sokolovska, L.A. (2012). European impact on Ukrainian education in XVIII century: Collegiums in Ukraine. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*, 19, 210-216 [in Ukrainian].
30. Medovkina, L.Yu. (2010). K.V. Kharlampovych and his study of the Ruthenia's Influence on Great Russia Church Life. *Naukovi pratsi. Istoriia – Scientific Works. History*, 129(116), 104-109 [in Ukrainian].
31. Saunders, D. (1985). The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850. Edmonton: Canadian inst. of Ukrainian studies: University of Alberta. doi: <https://doi.org/10.1086/ahr/91.3.704-a>
32. Kurbet, O.P. (2018). Economist Ivan Vernadsky as the forerunner of Ukrainian academic science. *Istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraini – History of National Economy and Economic Thought of Ukraine*, 51, 58-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058> [in Ukrainian].
33. Marunchak, M.H. (1974). Ukrainians in USSR Beyond the Borders of Ukrainian SSR. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/2003-marunchak-m-ukrayintsi-v-sssr-poza-mezhami-ursr/> [in Ukrainian].
34. Reent, O. (2016). 140 years Ems decree: the perception of contemporaries and historians estimates. *Kraieznavstvo – Local History*, 1-2, 157-164 [in Ukrainian].
35. Shandra, V. (2013). Language as a means of forming national identity. Ukrainian Identity and the Language Issue in the Russian Empire: An Attempt at State Regulation (1847-1914): Collection of Documents and Materials (pp. VII-XXXVII). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
36. Savchenko, F.Ya. (1930). Prohibition of Ukrainianity in 1876. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
37. Marochko, V. (2015). The eviction of the 'anti-Soviet intelligentsia'. In S. Kulchytsky (Ed.), *Society and Authority in Soviet Ukraine in the Years of the NEP (1921-1928)*. (Vol. 2, pp. 321-330). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
38. Osorgin, M.A. (1994). How they made us to leave. In A.I. Borozniak (Ed.), *History of Russia. 1917-1940*. (pp. 205-208). Cheliabynsk: Yuzh.-Ural. kn. yzd-vo [in Russian].
39. Levchenko, V. (2012). 'Active opponent of Soviet power...': to the history of the expulsion of the Odesa scientists in 1922. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From the Archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 1(38), 7-24 [in Ukrainian].
40. Artizov, A.N. (2003). 'Let's clean Russia for a long time': On the history of expulsion of the intelligentsia in 1922. *Otechestvennye arkhiv – Domestic Archives*, 1, 65-96 [in Russian].
41. Kacharaba, S., Rozhyk, M. (1995). Ukrainian emigration. Emigration Movement from Eastern Galicia and Northern Bukovyna in 1890-1914. Lviv. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000626 [in Ukrainian].
42. Baran, S. (1949). Ukrainian emigration between the two world wars. In *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The Common Part*. (Vol. 3, pp. 572-579). Munich, New York [in Ukrainian].
43. Yas, O.V. (2005). Emigration of the Ukrainian population. In *Encyclopedia of the History of Ukraine*. (Vol. 3, pp. 33-37). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
44. Kubiiovych, V. (1949). Ukrainian Emigration after 1945. In *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The Common Part*. (Vol. 3, pp. 597-601). Munich, New York [in Ukrainian].
45. Davydiuk, R. (2018). Ukrainian political emigration as a factor of social changes on the territory of Eastern Volyn. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu 'Ostrozka akademiia'. Serii 'Istorychni nauky' – Scientific Notes of Ostroh Academy National University 'Historical Sciences' series*, 27, 68-74. doi: <https://doi.org/10.25264/2409-6806-2018-27-68-74> [in Ukrainian].
46. Ansah, E.E. (2002). Theorizing the Brain Drain. *African Issues*, 30(1), 21-24. doi: <https://doi.org/10.2307/1167085>.

Стаття надійшла до редакції 14 серпня 2019 р.